

Будаўніцтва шэдэўра архітэктуры Кутб-Мінара распачалося ў XII ст. у Дэлі. Вышыня мінарэта больш за 70 м. Збудаванне паступова звужаецца ўгору. Яно круглае з бакоў, але гэта акружнасць складаецца з 24 рэбраў-выступаў, упрыгожаных арнамантам.

Культура сярэднявечнай Індыі была шматнацыянальнай. Яна ўвабрала ў сябе дасягненні многіх народаў як Індыі, так і суседніх краін. У той жа час яна многае ўнесла ў развіццё культуры ўсяго чалавецтва.

Пытанні і заданні. 1. Складзіце план расказа «Асноўныя заняткі насельніцтва Індыі ў Сярэднявеччы». 2. Чым адрознівалася сярэднявечнае індыйскае грамадства ад еўрапейскага? Ці можна назваць індыйскае грамадства ў Сярэднія вякі феадальным? 3. Дайце характарыстыку Дэлійскага султана-та па плане: час утварэння, тэрыторыя, тытул правіцеля, рэлігія, становішча насельніцтва. 4. Абазначце на стужцы часу ў сшытку асноўныя падзеі з гісторыі сярэднявечнай Індыі. 5. Якія з дасягненняў індыйскай навукі былі ўспрыняты іншымі народамі? 6. Уявіце, што сярэднявечную Індыю наведаў падарожнік адной з краін Заходняй Еўропы. Выкажыце меркаванне, што з дасягненняў навукі і культуры ўразіла б яго больш за ўсё.

§ 30. Цывілізацыі Трапічнай Афрыкі і Амерыкі

Успомніце. 1. Якія дзяржавы існавалі на поўначы Афрыкі ў старажытнасці? 2. Хто такія альмекі?

Вы даведаецеся. Пра гэтыя краіны ў Сярэднія вякі амаль нічога не ведалі на іншых кантынентах. Іх развіццё ішло сваімі шляхамі. Што ж далі гэтыя краіны і народы, якія іх насялялі, усяму чалавецтву?

1. Асноўныя цывілізацыі Трапічнай Афрыкі. Частку афрыканскага кантынента, якая знаходзіцца на поўдзень ад вялікай пустыні Сахары, называюць Трапічнай Афрыкай. Развіццё народаў тут ішло неаднолькава. У Раннім сярэднявеччы цывілізацыі склаліся толькі ў асобных рэгіёнах. Гэта былі тэрыторыі па цячэнні ракі Нігер, землі сучаснай Эфіопіі.

Статуэткі багіні ўрадлівасці. *Гана* ▶

Як вы думаеце, якіх рэлігійных вераванняў прытрымліваліся людзі, якія пакланяліся гэтай багіні?

Паміж імі распасціраліся неабсяжныя прасторы джунгляў, стэпаў, пустынь, дзе людзі жылі яшчэ ва ўмовах першабытнага ладу.

Большасць насельніцтва Трапічнай Афрыкі займалася земляробствам. Вырошчваліся збожжавыя культуры, боб, цукровы трыснёг, бавоўна, садавіна.

Афрыканскія рамеснікі навучыліся выплаўляць жалеза, здабывалі і па-майстэрску апрацоўвалі медзь, золата, выраблялі зброю, тканіны, посуд, шклянныя і скураныя рэчы. Мастакі і скульптары стваралі з абпаленай гліны і бронзы цудоўныя статуэткі людзей, маскі для рэлігійных абрадаў.

Афрыканцы, якія жылі ўздоўж цячэння ракі Нігер, гандлявалі з арабамі Паўночнай Афрыкі. Галоўным таварам, які прывозілі арабы, была каменная соль. Яе абменьвалі на золата, і звычайна яна цанілася даражэй гэтага высакароднага металу. Караваны арабскіх купцоў пераадольвалі цяжкі шлях праз пустыню Сахара, а далей тавары перавозілі на лодках па Нігеру.

Найбуйнейшымі дзяржавамі ў басейне ракі Нігер былі *Гана* і *Малі*. Яны ўзніклі ў VIII ст. Да канца XI ст. кантроль за гандлем з арабамі Паўночнай Афрыкі належаў Гане. Але потым правіцелі Малі падпарадкавалі сабе Гану. Рэлігіяй гэтых дзяржаў стаў іслам. Арабы называлі абедзве гэтыя краіны «краінай золата», бо тут былі багацейшыя руднікі гэтага металу.

7, с. 248–249

◀ Царква ў Лалібеле. Эфіопія. XIII ст.
Каму маліліся людзі ў гэтым храме?

Да канца Сярэднявечча ўзвысілася дзяржава *Сангай*. У XIV ст. жыхары Сангая плацілі даніну Малі. Але ў XV ст. іх правіцель *Алі Бер Вялікі* здзейсніў мноства ваенных паходаў супраць суседзяў. І Сангайская дзяржава стала наймацнейшай у даліне ракі Нігер.

На паўднёвы ўсход ад яго набірала сілу дзяржава *Конга*. Уладанні яго правіцеляў прасціраліся далёка за даліну аднайменнай ракі.

Існавала ў сярэднявечнай Афрыцы і хрысціянская краіна — *Эфіопія*. Яшчэ ў старажытнасці на яе тэрыторыі складалася дзяржава. Яе правіцель у IV ст. прыняў хрысціянства. Войны з арабамі аслабілі краіну, і ў X ст. яна распалася. Праз два стагоддзі эфіопская хрысціянская дзяржава адраділася.

Але большасць насельніцтва Афрыкі верыла ў мноства багоў, якія ўяўлялі сабой сілы прыроды, сонца, месяца. Багамі лічылі і продкаў правіцеляў.

У афрыканскіх цывілізацыях не сфарміраваліся феадальныя адносіны. Сяляне жылі абшчынамі і вялі натуральную гаспадарку. Правіцелі дзяржаў мелі арміі з рабоў і наёмнікаў. Іх магутнасць і багацці забяспечваліся кантролем над здабычай золата і знешнім гандлем, зборам даніны з насельніцтва.

2. Цэнтральнаамерыканскія цывілізацыі. Найбуйнейшыя цывілізацыі Амерыкі ў Сярэднявеччы былі створаны ў Цэнтральнай Амерыцы і на паўночным захадзе паўднёваамерыканскага кантынента.

Вярхоўны бог неба ў майя. ▶
Росніс VIII ст.

Як вы думаеце, ці маглі шанаваць такога бога ў Сярэднявеччы ў Еўропе ці Азіі?

Найбольш развітыя амерыканскія цывілізацыі Ранняя і Высокага сярэднявечча паўсталі ў Цэнтральнай Амерыцы. Гэта была адна са старажытнейшых зон земляробства, якое з'яўлялася галоўным заняткам мясцовага насельніцтва. Тут стварылі свае цывілізацыі многія народы. Самай развітой з іх была цывілізацыя майя.

Ранняе Сярэднявечча было часам росквіту цывілізацыі майя. У непраходных джунглях яны расчышчалі землі пад пасевы, будавалі гарады. Галоўнай культурай майя была кукуруза, вырошчвалі таксама фасолю, памідоры, востры перац, бавоўну, какава, садавіну. Зямлю апрацоўвалі ўручную, бо цяглавых жывёл не было.

Майя стварылі мноства гарадоў-дзяржаў. У гарадах сяліліся правіцелі і жрацы, чыноўнікі, а таксама рамеснікі і купцы. Астатняе насельніцтва жыло ў вёсках каля сваіх палёў і ў горадзе з'яўлялася толькі падчас важных рэлігійных свят. Правіцелямі дзяржаў былі толькі людзі са знатных родаў.

Рукапіс майя. XII—XIII стст. ▶

Калі ў час войнаў правячы род гінуў, то дзяржава пераставала існаваць, а горад пусцеў.

Важную ролю ў жыцці майя адыгрывалі жрацы. Яны вялі назіранні за небам, ведалі размяшчэнне планет і зорак, маглі прадказаць сонечныя зацьменні. Складаныя для земляробства прыродныя ўмовы патрабавалі дакладнага календара.

У календары майя было 365 дзён. 18 месяцаў уключалі ў сябе па 20 дзён, а дадатковыя пяць дзён лічыліся нешчаслівымі. Таму ў гэтыя апошнія дні кожнага года жрацы прыносілі ахвяры, каб задобрыць шматлікіх багоў.

Майя ўзводзілі вялікія ступеньчатыя піраміды, на вяршынях якіх знаходзіліся храмы багам. Ужо ў пачатку 1-га тысячагоддзя н. э. майя вынайшлі сваю іерагліфічную пісьменнасць.

Кнігі майя былі напісаны на паперы, вырабленай з кары фікуса. Вучоным удалося расшыфраваць іх пісьменнасць. Гэта дазволіла даведацца значна больш пра жыццё гэтага народа.

На захад ад майя яшчэ ў старажытнасці стварылі сваю цывілізацыю сапатэкі. Свайго росквіту яна дасягнула ў Раннім сярэднявеччы. Гэтак жа як і майя, сапатэкі стварылі сваю іерагліфічную пісьменнасць. Яна захавалася на каменных манументах, але вучоным пакуль не ўдалося яе расшыфраваць.

◀ Піраміда-храм майя ў Тыкалі. XII ст.

У якіх старажытных цывілізацыях таксама ствараліся збудаванні ў выглядзе пірамід?
У чым іх адрозненні ад пірамід майя?

Горад інкаў Мачу-Пікчу. ▶

Сучаснае фота

Мачу-Пікчу азначае «старая вяршыня». Як вы думаеце, чаму гэты горад называюць яшчэ і «горадам сярод аблокаў»?

На тэрыторыі сучаснай Мексікі стварылі цывілізацыю *ацтэкі*. Яны заваявалі шмат суседніх народаў, якія плацілі ім даніну. Ацтэкі валодалі мноствам рабоў. Існавалі рынкі, дзе рабоў прадавалі і куплялі.

Сталіца ацтэкаў горад Тэначтытлан размяшчаўся на высокім востраве пасярод возера. Да горада вялі тры насыпныя, брукаваныя дарогі. У ім былі прамыя вуліцы і каналы, па якіх плавалі лодкі. У цэнтры знаходзіліся галоўныя храмы, дамы жрацоў, школы. Побач стаялі раскошныя палацы ацтэцкіх правіцеляў. Горад патанаў у садах, у ім дзейнічала некалькі кірмашоў, жыло шмат рамеснікаў і гандляроў.

Ацтэкі верылі ў багоў, якія ўвасаблялі сабой сілы прыроды. Яны лічылі, што багоў трэба пастаянна карміць чалавечай крывёй, інакш яны памруць, і ўвесь свет загіне. Таму ацтэкі прыносілі ў ахвяру палонных.

3. Паўднёваамерыканскія цывілізацыі. Першыя цывілізацыі з'явіліся ў Паўднёвай Амерыцы на ўзбярэжжы Ціхага акіяна ў сярэдзіне 1-га тысячагоддзя да н. э. У XV ст. н. э. племя *інкаў* падпарадкавала сабе ўсе тэрыторыі ад узбярэжжа Ціхага акіяна да шырокіх плато Андскіх гор. Сталіцай вялікай імперыі стаў горад Куска на тэрыторыі сучаснай дзяржавы Перу.

На чале дзяржавы стаяў вярхоўны Інка. Ён лічыўся сынам сонца — аднаго з галоўных багоў. Заваёўнікі-інкі былі толькі

◀ Руіны храма Сонца інкаў у Мачу-Пікчу. XV ст.

Чаму інкі прысвячалі самыя велічныя храмы Сонцу?

воінамі і чыноўнікамі. Падпарадкаванае насельніцтва плаціла даніну і выконвала працы, у асноўным будаўнічыя.

Амерыканскія сярэднявечныя цывілізацыі існавалі ў ізаляцыі ад цывілізацый іншых частак свету. Яны развіваліся самастойна. Феадальныя адносіны ў іх не склаліся. Жыхары Амерыкі не ведалі выплаўкі жалеза, колавых павозак, плуга, ганчарнага кола. У той жа час яны вырошчвалі многія культуры, якіх не ведалі ў Еўропе: кукурузу, бульбу, памідоры, какава і інш.

Пытанні і заданні. 1. Як развіваліся дзяржавы ў розных частках афрыканскага кантынента ў Сярэднявеччы? 2. Якія рэлігіі існавалі ў народаў Трапічнай Афрыкі ў Сярэднія вякі? 3. Якія дасягненні амерыканскіх сярэднявечных цывілізацый запазычылі іншыя народы? 4. Вызначыце асаблівасці сярэднявечных цывілізацый Амерыкі. 5. Запоўніце ў сшытку табліцу.

	Майя	Ацтэкі	Інкі
Дасягненні			

6. Знайдзіце адрозненні ў фарміраванні дзяржаў у Еўропе і ў Трапічнай Афрыцы, Амерыцы. 7. Складзіце пытанні для віктарыны «Цывілізацыі Трапічнай Афрыкі і Амерыкі ў Сярэднявеччы».

Абагульненне і заданні да III раздзела. Азія, Афрыка, Амерыка ў Сярэднявеччы

У гэтым раздзеле вы пазнаёміліся з сярэднявечнымі цывілізацыямі Азіі, Афрыкі і Амерыкі. Напэўна, вы звярнулі ўвагу на тое, што кожная з іх своеасаблівая і значна адрозніваецца ад еўрапейскіх.

У Еўропе ў Сярэднія вякі панавалі феадальныя адносіны. Падобныя адносіны існавалі толькі ў Японіі. Там таксама былі свае буйныя феадалы — князі, якія давалі землі сваім васалам — самураям. А тыя прымушалі працаваць на сябе залежных сялян, збіралі з іх аброк, судзілі іх.

У астатніх цывілізацыях Азіі, Афрыкі, Амерыкі адносіны ў грамадстве значна адрозніваліся ад еўрапейскага феадалізму. У некаторых з іх існавала дзяржаўная ўласнасць на зямлю. Адзіным і вярхоўным уласнікам усёй зямлі ў дзяржаве лічыўся манарх. Людзі атрымлівалі ад яго землі за выкананне пэўных абавязкаў: ваеннага, чыноўніцкага, а сяляне павінны былі аддаваць яму частку сабранага з надзелаў ураджаю. Уладальнікі вялікіх зямельных участкаў сваёй гаспадаркі не вялі. Яны збіралі з залежных ад іх сялян аброк.

Усе былі абавязаны пакорліва выконваць волю манарха, які меў неабмежаваную ўладу. У гэтых цывілізацыях не складалася і саслоўна-прадстаўнічая манархія. Калі ў Еўропе жыццём і працай сялян кіравалі феадалы, то ў большасці азіяцкіх краін — дзяржаўныя чыноўнікі.

У цывілізацыях Азіі падаўлялася ініцыятыва чалавека. Гарады не ведалі самакіравання. Усё рэгулявалася і кантралявалася дзяржаўнымі чыноўнікамі: праца сялян, рамеснікаў, гандляроў. У Азіі мануфактуры былі толькі дзяржаўнымі і выконвалі дзяржаўныя заказы. Вырабы ўсходніх рамеснікаў былі цудоўнымі, але дарагімі. Да канца Сярэднявечча

яны не маглі канкурыраваць з таннымі таварамі з Заходняй Еўропы.

Ні ў грамадстве, ні ў дзяржаўным ладзе цывілізацый Азіі ў Познім сярэднявеччы не адбылося сур'ёзных змяненняў. Яны нібы застылі ў сваім развіцці.

Але ў Раннім і Высокім сярэднявеччы Еўропа значна саступала ў сваім развіцці такім краінам Азіі, як Кітай, Індыя, Іран, Арабскі халіфат, Японія. Узровень земляробства, рамяства, гандлю, культуры быў у іх значна вышэйшы.

Успомніце, дзе былі зроблены найвялікшыя навуковыя адкрыцці і вынаходніцтвы. Кітайцы стварылі кнігадрукаванне, порах, першымі прымянілі кампас у мараплаўстве. Арабы вынайшлі агнястрэльную зброю, пазнаёмілі Еўропу з лічбамі з Індыі, якія атрымалі назву арабскія. Тыя складаныя хірургічныя аперацыі, якія рабілі для выратавання чалавечых жыццяў індыйскія медыкі ў Раннім сярэднявеччы, еўрапейцы змаглі паўтарыць толькі праз многія стагоддзі. А галоўным медыцынскім даведнікам для ўрачоў многіх краін свету доўгі час заставаўся «Канон» ураджэнца Бухары Ібн Сіны.

Аднак далейшаму развіццю цывілізацый Азіі перашкаджалі сур'ёзныя абставіны. Большасць дзяржаў пастаянна падвяргалася спусташальным набегам і заваяванням качэўнікаў. Разруха, адсталыя адносіны, якія яны прыносілі з сабой, тармазілі развіццё цывілізацый. Моцная, неабмежаваная дзяржаўная ўлада, што абапіраецца на шматлікіх чыноўнікаў, якія кантралявалі ўсё і ўся, перашкаджала развіццю ініцыятывы людзей. І напрыканцы Сярэднявечча Заходняя Еўропа пачала імкліва абганяць высокаразвітыя цывілізацыі Азіі. А самастойнае развіццё афрыканскіх і амерыканскіх цывілізацый у хуткім часе было перапынена каланіяльнымі захопамі еўрапейцаў.

Заданні да ўрока абагульнення

1. Дакажыце з дапамогай прыкладаў з тэксту абагульнення і папярэдніх параграфаў, што:

- 1) у Сярэднія вякі краіны і народы Азіі, Афрыкі і Амерыкі развіваліся нераўнамерна;
- 2) феадальныя адносіны ў Заходняй Еўропе і Японіі мелі падобныя рысы;
- 3) сярэднявечныя Індыя, Кітай і Японія ўнеслі вялікі ўклад у сусветную цывілізацыю;
- 4) у Сярэднявеччы іслам аказаў значны ўплыў на развіццё Азіі і Афрыкі;
- 5) цывілізацыі Амерыкі дасягнулі высокага ўзроўню развіцця.

2. Запоўніце ў сшытку параўнальную табліцу.

Дзяржавы	Арабскі халіфат	Індыя	Кітай	Японія
У якіх частках свету размешчаны				
Рэлігіі				
Дасягненні ў культуры				

Абмяркуйце вынікі выканання задання. Параўнайце і вызначыце агульныя рысы і адрозненні. Зрабіце высновы пра асаблівасці развіцця гэтых краін у эпоху Сярэднявечча.

3. З дапамогай табліцы «Асноўныя падзеі гісторыі Сярэдніх вякоў» (с. 203—205) вызначыце, якія падзеі адбываліся ў IX, XIII, XV стст. у розных рэгіёнах свету. Выкажыце меркаванні, чым выкліканы адрозненні ў гісторыі розных рэгіёнаў.

4. Складзіце каляндар самых значных падзей Сярэднявечча. Абгрунтуйце свой выбар.